

Janurik Tamás, Magyar képzőszótár A mai magyar köznyelv képzőváltozatai

Akadémiai Kiadó, Budapest, 2009. XXVIII + 337 lap

A szóképzés, illetőleg a képzők vizsgálata a morfológiának az a területe, ahol – akármennyire szeretnénk is ezt kiküszöbölni – a grammatika számtalan problémájával szembesülünk. Megkerülhetetlenek a fonológiai kérdések ugyanúgy, mint a szintaktikaiak, hiszen a képzett szó nem egyszerűen tő + képző. A folyamat megértéséhez és leírásához pontosan tisztában kell lennünk nemcsak a képzés során működő morfonológiai szabályokkal, valamint a szófajok rendszerével, az egyes szavak szófaji értékével, szerepével, hanem a különböző nyelvi szintek összefüggéseivel, a jelentéstani és nyelvhasználati vonatkozásokkal egyaránt. Bizonyos részeredmények elérése érdekében ki lehet zárni egyes szempontokat a vizsgálatból, de a komplex rendszer feltárásához elengedhetetlenül szükséges, hogy minden alkotóelemet figyelembe vegyünk, hiszen bármelyik fontosságának a megkérdőjelezése a rendszer létének a kétségbevonását jelentheti.

A szintaxisnak a XX. század második felében mutatkozó viszonylagos túlsúlyával szemben az utóbbi években (évtizedben) valamelyest megnőtt az érdeklődés a morfológia iránt. Ennek is köszönhető, hogy a korábbinál jóval több szóképzési tárgyú munka jelent meg, amelyek általában elméleti kérdésekkel vagy valamely részterülettel foglalkoznak. 2000-ben napvilágot látott a MGr., valamint a StrNyt. önálló morfológiai kötete is. Az egyetemi nyelvtankönyv az alaktani fejezetben a képzőket mint morfématípust tárgyalja elméleti megközelítésben, magával a szóképzéssel „A szóalkotás módjai” című fejezetben foglalkozik rendszerezően. A strukturális morfológia keretein belül a szóképzésnek is csak azok az elméleti és gyakorlati kérdései kaptak helyet, amelyekre az ún. hagyományos grammatika nem adott megfelelő választ, illetőleg strukturális megközelítésben más szempontok merülnek fel velük kapcsolatban.

Természetesen egyik képzőtanulmánynak vagy nyelvtannak sem volt feladata a képzőállomány teljes körű számbavétele, ez szótári feldolgozást igényel, így joggal gondolta Janurik Tamás, hogy a szakemberek körében komoly érdeklődésre tarthat számot egy olyan szótárszerű munka, amely a magyar nyelv teljes szinkrón képzőállományát veszi számba. A szerző a mű magyar nyelvű előszavát büszkeséggel és öntudattal így kezdi: „A Magyar képzőszótár (rövidítve: MKsz.) tartalmi és szerkesztési elveit tekintve is világujdonság”. (Az előszó angol nyelvű változatában a megfelelő helyen a *unique* szó szerepel.)

A könyv négy egységből áll. A római számozású bevezető részben a magyar és angol nyelvű tartalomjegyzék után „Előszó”, „Bevezetés”, majd „Útmutató a szótár használatához” következik. Ezeket követi már arab számozással a legterjedelmesebb egység, a „Szótár-

ri rész”, majd a „Képzőmutatók” című rész kapott helyet, végül a kötetet a „Statisztikai ösz-szesítő” zárja.

Az „Előszó”-ból megtudhatjuk, a szótár célja, hogy „a mai magyar köznyelvi szókép-zés teljes képzőállományát számba vegye és rendszerezze olyan »szótárszerű« elrendezés-ben, amelyben az egyes szótári egységek címszavait maguk az egyes képzőváltozatok alkot-ják a címszavak alatt felsorolva az adott képzőváltozathoz tartozó valamennyi szótározott képzőhordozót.” Mindezt a hagyományos modellnek megfelelő négy képzéstípus (denomi-nális, illetőleg deverbális névszóképzés, denominális, illetőleg deverbális igeképzés) szerint elkülönítve tárgyalja.

Az MKsz. szójánya néhány igekötős ige kivételével tartalmazza képzőhordozóként mindazokat a származékszavakat, amelyek az ÉrtSz. hét kötetében szerepelnek, és amelye-ket a VégSz. képzettnek jelöl. A frissítés érdekében a szótár szerkesztése során a szerző az alapszóanyagot [!] kiegészítette a 2003-ban megjelent ÉKsz.²-ben újonnan szótározott szár-mazékszavakkal. Így többek között bekerülhetett számos jellegzetesen mai becézett szóalak a főnevek és a mellékevek köréből is. A kiegészítés mindenképpen jó döntés volt. Igazán sajnálatos, és nem hagyható szó nélkül, hogy szerkesztőként az első kiadás, tehát az ÉKsz.¹ közreműködői vannak feltüntetve a hivatkozásban. Helyesbítésként álljanak itt a megfelelő nevek, amelyek a címgelyedben is olvashatók. Főszerkesztő: Pusztai Ferenc; szerkesztők: Gerstner Károly, Juhász József, Kemény Gábor, Szőke István, Váradi Tamás.

Az előzőekkel kapcsolatban szükségesnek tartok még egy „akadékoskodó” megjegyzést. Nem szerencsés egy szóképzéstani munkában az alapul szolgáló szóanyagot *alapszóanyag*-nak nevezni, mert zavaró az egybeesés az *alapszó* 'a képzés alapjául szolgáló szó' kifejezéssel.

Az „Előszó”-ból egyébként kiderül az is, hogy a szótárból kimaradtak azok a származékszók „amelyek a magyar szóképzéstől idegen képzőelemet tartalmaznak, mint például: *forgalmista, ingerencia, irodista, kitaláció, pipatórium, polgárista, szilvórium* stb.” Az ilyen típusú képzőket Janurik Tamás külön kötetbe szánja. (A tervezett cím: Magyar képzőszótár 2. Idegen eredetű képzőváltozatok.)

Ezzel kapcsolatban több kérdés is felmerül. Természetesen a szerző joga, hogy valami-lyen kritérium alapján bővítse vagy szűkítse a szótár anyagát. Azzal nem is kell foglalkozni, hogy a most kirekesztett idegen eredetű képzőváltozatok megtöltenek-e egy külön kötetet, elsősorban az az érdekes, hogy miért éppen pl. az *-ista* került a kimaradók közé, viszont az *-íroz* és az *-izál* nem?

Tanulságos lehet megnézni a 2006-ban kiadott ESz.-t. Ebben mindhárom most említett képző önálló szó- vagy pontosabban toldalékcikke megtalálható. (Itt jegyzem meg, hogy a szakirodalomban az elfogadott rövidítések között nem tartunk számon EtSzt. formát, amely az „Előszó”-ban a TESz. mellett szerepel. A pontatlan rövidítés zavart okoz, nem le-het tudni, csak feltehető, hogy nem az EtSz. = GOMBOCZ ZOLTÁN – MELICH JÁNOS, Magyar etymológiai szótár 1–17. füzet. MTA, Bp., 1914–1944., hanem az ESz. = Etimológiai Szó-tár. Főszerk. ZAICZ GÁBOR. Tinta Könyvkiadó, Bp., 2006. a hivatkozott szótár.)

Tehát az Etimológiai Szótárból kiderül, hogy a nyelvünkben 1705 óta adatolható *-íroz* ~ *-éroz* az *-ieren* képzős igék *-ir* igevégződésének magyar *-z* igeképzővel való kiegészítésé-vel jött létre a német jövevényszavak beillesztésére. A XIX. században ugyan magyar sza-vak mellett is használták, ma azonban már csak korlátozottan termékeny, főleg idegen igék nyelvünkbe illesztésére alkalmazzuk.

Az *-izál* A XVII. században került át nyelvünkbe a közép latin *-izare* igeképző magyartításával. Meghonosodott idegen névszók igésítő képzőjeként gyakori, magyar alapszó mellett viszont ma már elavult.

Az *-ista* első magyar nyelvi adata 1562-ből való, latin eredetű mellék- és főnévképző. Főleg idegen szavakhoz járul, de a XVII. század óta magyar szavakat is továbbképez. Ma is eleven, termékeny toldalék.

Az már a mai nyelvhasználat vizsgálatának a tanulsága, és a szótárból vett példákkal csak megerősíthetjük, hogy az *-izál*, *-íroz* beillesztő képzők sok esetben ugyanúgy viselkednek a tőhöz illesztve, mint például az idegen eredete miatt kihagyott *-ista*. Vö. *krit(ika) : krit-izál; plág(ium) plágizál, sillab(usz) : silab-izál, friz(ura) : friz-íroz, plisz(é) : plisz-íroz, stúd(ium) : stud-íroz* stb. Azaz olyan hangváltozásokat produkálnak, amelyek a magyar szóképzés szabályaival aligha magyarázhatók, és a szerző az „Előszó” tanúsága szerint éppen ezeket akarta elkerülni az *-ista*-féle képzők kihagyásával. A szótár anyagát tanulmányozva elgondolkodtató az is, hogy az *-izál* és az *-íroz* képzőhordozói között csak idegen eredetű szavakat találunk, ezzel szemben a szótárból kihagyott ma is használt *-ista* képzős származékszók között jó néhány olyan van, amelynek alapszava egyértelműen magyar, pl. *egyetemista, forgalmista, irodista, polgárista, zongorista*.

A szerző az „Előszó”-t követő „Bevezetés”-ben (IX–XII) fejt ki tulajdonképpen a szerkesztési elveket, a sajátos terminológiához kapcsolódó fogalmakat. Megmagyarázza a kódot, illetve az egyes képzők, illetve képzőalakok és képzőváltozatok besorolásának módszerét. Műszóhasználatra több ponton eltér az általánosan elfogadottól, ami helyenként zavarba ejtő és fölösleges, de azt el kell ismerni, hogy mindvégig következetes.

Bár a képzőtípusról már volt szó az „Előszó”-ban is, itt részletezi, hogy végül is mi sorolható a denominális névszóképzők (NN), a deverbális névszóképzők (VN), a denominális igeképzők (NV) vagy a deverbális igeképzők (VV) közé.

Tisztázza a képzőjellel fogalmát is, aminek alapján megkülönböztetendők a szófajtartó, a szófajváltó, valamint a szófajjelölő képzők. Igaz, szerinte az utóbbiak csak igeképzőként fiktív tövű igei származékokon fordulnak elő. Ezt az állítást erősíti meg a fogalommagyarázatok után található összefoglaló táblázat is (XI). Ebből megállapítható, hogy nem tekinti szófajjelölésnek azokat az eseteket, amikor az önállóan nem szótározható (régebben passzív, Benkő Lorándtól fiktív, általam kötött töveknek nevezett) szótövekhez járulnak képzők, pl. *szor-os, szor-ít, szor-ul*, ezeket látens tőnek (X) nevezi. Fiktív tőnek (Z) azokat tartja, amelyek egyediek, vagyis csak egyetlen képzőhöz kapcsolódnak. Az csak a „Szótári rész”-ből derül ki, hogy a hangfestő szavakkal együtt (pl. *ciripel, lefetyel*) ezek közé sorolja az olyan beillesztő képzős származékokat is, mint *printel, menedzsel*.

A táblázatban megszámolható, hogy pontosan negyvenféle képzőszeret különböztethető meg az alapszó és a származékszó szófaji meghatározásával. Például nyolcféle szófajtartó denominális névszóképző lehet, így van főnévből képzett becézett főnév (Ss), ezt követi a főnévből képzett főnév (SS), melléknévből képzett becézett melléknév (Aa), melléknévből képzett melléknév (AA), számnévből képzett számnév (QQ), defektív szóból képzett becézett defektív szó (Dd), defektív szóból képzett defektív szó (DD), névmásból képzett névmás (PP).

A képzőszeretek megadása tehát meglehetősen árnyalt, de a határozószók egyéb szófajokkal, igekötőkkel, viszonyzókkal összemossa szerepelnek. Természetesen egyikük sincs megnevezve, defektív 'hiányos' (D) megjelölés alatt találhatók, hiszen nem ragozhatók. Határozószó-képzésről tehát nincs szó, de található egyes névszóképzők mellett DD (pl.

rög[tön] : *rög-vest, pedig* : *pedig-len*), Dd (egyetlen példája: *sutty[omban]* : *suty-i-ban*), SD (pl. *jel* : *jel-en, év* : *év-ente, szer* : *szer-te*), AD (pl. *kicsiny* : *kicsiny-enként, gyakor[i]* : *gyakor-ta*), QD (pl. *egy* : *egy-enként, egy* : *egy-képpen*), PD (pl. *ön* : *ön-ként, hány* : *hány-szorta*), VD (pl. *un* : *un-talan, vár* : *vár-tatva, süil* : *süil-ve*), XD (pl. *nyug[szík]* : *nyug-t-on*) képzőszerép-megjelölés. A kiinduló szófaj szófajváltás esetén is lehet D: DS (pl. *túl* : *túl-ság, gyalog* : *gyalog-os, át* : *át-lag*), DA (pl. *igazán* : *igazán-di, hátul* : *hátul-só*), DV (pl. *közel* : *közel-ít, le* : *le-jt, igen* : *igen-el*).

Könnyű belátni, hogy azok a szavak, amelyek a szófaji rendszerben nem sorolhatók sem az igék, sem a névszók közé, a négy fő képzőtípus elkülönítésén alapuló rendszerből valójában „kilógnak”. Nem a szerző hibája, hanem a szóképzési rendszer leírásának elégtelensége az, ami miatt a különben logikus és jól tagolt besorolás ebben a tekintetben elnagyoltnak és ellentmondásosnak tűnik. Aligha vitatható, hogy ennek átdolgozása csak a jelenleg elterjedt szóképzési felfogás több sarkalatos pontját is érintő átértékelésével lehetséges.

Az már egy másik kérdéskörhöz vezet, hogy a fenti példák egyéb problémákat is felvetnek a kielemezés módjának és jogosultságának terén, valamint azzal kapcsolatban is, hogy mely szóelemeket tekinthetjük képzőnek. Ennek taglalásába itt most nem bonyolódhatunk, elég, ha azt belátjuk, hogy közel húszezer szó elhelyezése egy zárt szóképzési rendszerben óhatatlanul számtalan ellentmondást okoz, amelyek megoldása csak kompromisszumok árán lehetséges.

E kompromisszumokról érdemben vitatkozni sajnos nem lehet, hiszen hivatkozások híján nem tudhatjuk, hogy melyek azok a legújabb szóképzéstani munkák, amelyeknek állásfoglalásait a szerző igyekezett figyelembe venni az egyes képzők elhatárolásában, csak általános utalást találunk az „Előszó”-ban ilyen háttéranyagra.

A szóanyag tanulmányozása során fellelhető anomáliáknak a feszes, jól szerkesztett „Bevezető”-ben nyoma sincs. A képzőszerépek rendszerezését a már említett jól áttekinthető táblázat foglalja össze. Ennek alapján a szótárban alkalmazott sorrendet is pontosan nyomon követhetjük, de a biztonság és a jobb tájékozódás okán mindezt megtaláljuk még az „Útmutató a szótár használatához” (XIII–XVI) című részben is, amely bemutatja a képzőváltozatok ábécérendjét, indexelését, valamint a képzőszerépek sorrendjét és a képzőhordozók jelölésrendszerét. Itt még a különböző képzőmutatók használatához is eligazítást kapunk, majd a „Statistikai összesítő” magyarázata zárja az útmutatások sorát.

Ezt követően található a bevezető rész angol nyelvű változata (XVII–XXVII: „Preface”, „Introduction” és „How to use the dictionary”), amely megkönnyíti a szótárhasználatot a magyarul nem tudók számára. (Lehet, hogy érdemes lett volna a címetek nemcsak a külön angol nyelvű tartalomjegyzékben, hanem a szótáron belül a megfelelő helyeken is feltüntetni.)

A mindezek után következő mintegy 250 lap terjedelmű „Szótári rész”-ben (1–248), az MKsz. legfontosabb egységében teljesen elkülönül a négy képzőtípus. Érdekes, hogy nemcsak a denominális képzéseket felsoroló fejezetek egyforma terjedelműek (névszóképzés 1–76, igeképzés 77–152), hanem a deverbális képzések is szinte teljesen azonos méretűek (névszóképzés 153–99, igeképzés 201–48). A képzőváltozatok képzőtípusok szerinti számszerű megoszlása a szótár végén levő statisztikai táblázatból pontosan kiderül, itt az arányok már egészen mások (NN: 642, VN: 462, NV: 284, VV: 550).

A címszavakat tulajdonképpen az egyes képzőváltozatok alkotják. Az alfejezeteken belül nemcsak a képzőváltozatok szerepelnek ábécésorrendben, hanem az ún. képzőhordozók is a megfelelő képzőszeréphez sorolva. Így az ugyanahhoz a képzőhöz tartozó képzőalakok el vannak szakítva egymástól, csak az egyes képzőalakok képzőszerép szerint megkülön-

böztetett képzőváltozatai következnek egymás után. Ezzel nincs is semmi gond, hiszen az természetes, hogy a *-ság* és a *-ség* nem egymás mellett fordul elő, hanem mindkettő a betűrendi helyén. Az már bonyolítja a helyzetet, hogy a *-ság/-ség* képzőnek 9 képzőalakját és 22 képzőváltozatát regisztrálhatjuk.

Szerencsére, vagy pontosabban a szerző gondosságának és előrelátásának eredményeképpen a „Szótári rész”-t a „Képzőmutatók”-on belül öt képzőmutató követi (249–320). Ezekre igen nagy szükség van, hiszen a képzőváltozatok e szótár keretei között olyan alakváltozatokat is eredményeznek, amelyek nem feltétlenül jutnak a szótárhasználó szakemberek eszébe. Ennek több oka is lehet. Az elfogadható – és a MGr. elveivel is összhangban van –, hogy az MKsz. a *tő* és a képző között esetlegesen megjelenő ejtéskönnyítő magánhangzót minden esetben a képzőhöz tartozó előhangzóként értelmezi. Nagyrészt ennek, valamint a különböző hangtani változásoknak köszönhetőek a gyakran módosult hangtestű képzőalakok, amelyek a „szótári” egységeket alkotják. Az ezekhez nem sorolható „alakváltozatok” azonban hibás szegmentálással jöhettek létre.

Például a már említett *-ság/-ség* képző 9 képzőalakja közül 7 (vö. *anya-ság, társ-aság, vig-asság, egész-ség, veszt-eség, bölcs-esség, béke-sség*) egyszerűen értelmezhető. Viszont tévesnek kell tartanunk az *-omság* és az *-úság* képzőalakokat, mivel nyilvánvalóan nem a képző, hanem a *tő* felől magyarázandó a hangalaki eltérés. Ez a megközelítés azért is kínálkozik, mert mindkettő csak egyetlen képzésben fordul elő. A *mártírom-ság* alapszava minden bizonnyal a *mártírium* alakváltozata, a *szaporú-ság* feltehetőleg a *gyönyörűség, nyomorúság* típusú szóalakok mintájára alakult, és egyiknél sem indokolja semmi, hogy a képzőt ne *-ság* alakban elemezzük ki.

A képzőmutatókra visszatérve, a keresést nagyon megkönnyíti a képzőváltozatok egyesített ábécérendes mutatója, de a képzőalakok összetartozását az egyesített a tergo mutatóból lehet a legjobban megfejteni, így derül ki, hogy pl. a melléknévképző *-ékony*-nak is fel vannak tüntetve olyan képzőalakjai (*oml[ik] : oml-adékony, morzs[ol] : morzs-alékony*), amelyek kielemezése megkérdőjelezhető. Itt is mindkettő ún. egy képzőhordozós képzőváltozat, de esetükben sem tarthatjuk indokoltnak, hogy eltérjünk az *-ékony* alaktól, hiszen ugyancsak a *tő*höz tartozik az *-ad*, illetőleg az *-al* szóelem. Azt tudhatjuk, hogy valójában ezek is képzők, de nagyon nem szerencsés szinkrón szempontból ilyen módon a produktív képzőhöz kapcsolni őket. Számos más esetben is tapasztaljuk – különösen a ritka vagy elavult szavak körében –, hogy a történetileg kialakult relatív *tő* már nem aktív szótári *tő*, hanem kötötté vált. Ennek értelmében a szóban forgó derivátumok felbontása: *omlad-ékony, morzs-al-ékony*, vagy ha az abszolút tövet is jelezni akarjuk: *oml-ad-ékony, morzs-al-ékony*. (A *morzs-ol* és a *morzs-al* – esetleg *morzsál* – közötti kapcsolat vizsgálata valószínűleg szintén nem a köznyelvi szinkrón elemzés tárgya.)

Általában is gondot jelent, hogy az MKsz.-ben a kelletténél többször találunk olyan, az ÉrtSz.-ből átvett szóalakokat, amelyek ma már egyértelműen a régi, ritka vagy elavult szavak közé sorolhatók. Mindennek oka bizonyára a teljesség igénye, mégis – mivel a mai magyar köznyelv képzőállományának a feldolgozása volt a cél – érdemes lett volna az ÉKsz.² minősítéseit figyelembe véve kicsit megrostálni a szóanyagot. Az végül is nem okoz galibát hogy az *elav* minősítésű *bölcselem* vagy a *ritk, vál izgékony* bekerült, ugyanis mindkettő transzparens képzés, még újabb képzőváltozatokat sem kell miattuk megalkotni. Baj csak akkor van, ha a mai nyelv szempontjából már legfeljebb csak fenntartásokkal elemezhető, illetve elsősorban történetileg szegmentálható képzett szavak, esetenként megszilárdult

ragos alakulatok is helyet kapnak. Az mindenesetre kérdéses, hogy a világosan el nem különíthető formánsok tényleg a mai magyar nyelv képzőrendszeréhez sorolandók-e annak ellenére, hogy nem illeszthetők be megfelelően a mai magyar szóképzési rendszerbe, főleg nem a szigorúan zárt négy képzéstípus valamelyikébe.

A kötetet kiegészítő „Statisztikai összesítő” (321–37) elsősorban „A képzőváltozatok képzőhordozók száma szerinti mutatójával” ad nagyon jó áttekintést a képzők megoszlásáról. Igaz, hogy a pontosabb áttekintés érdekében nemcsak a képzőváltozatokat, hanem az összetartozó képzőalakokat is ki kell gyűjteni, hogy az egyes képzők adatait együtt láthassuk.

Az utolsó oldalon közölt táblázatok számaiból az is látható, hogy milyen óriási feladatot végzett el Janurik Tamás, amikor a 19315 származékszót besorolta az 1938 képzőváltozat „szócikkeibe”. Az eredmény nem maradt el. A „Magyar képzőszótár” a szóképzéstani munkák között kiemelkedő helyet foglal el, nóvum voltához nem fér kétség. A maga nemében unikális; mivel nincsenek előzményei, mintái, valójában csak önmagához mérhető. A mű legfontosabb erényei az alaposág és a következetesség, a jól áttekinthető rendszer, aminek természetesen vannak vitatható megoldásai, de mindenképpen arra készíti a szótárhasználóit, hogy újragondolják a mai magyar szóképzési modell leírását.

A szerző álláspontját ugyan egyes esetekben fenntartással kezelhetjük, de saját rendszeréhez, szerkesztési elveihez mérten nem találunk érdemi hibát sem a szótári részben, sem a mutatók között. Látszik, hogy a szerző minden adatra külön odafigyelt, a lehető legnagyobb pontossággal igyekezett összeállítani a szótárt, ami valójában képzőtár, sőt, igen bőséges adattár is egyben. A járulékos részek, a „Képzőmutatók” és a „Statisztikai összesítők” számtalan új elemzési szempontot helyeznek előtérbe, a bennük rejlő összefüggések feltárása új vizsgálati irányokat jelölhet ki. Összességében az MKsz. fontos és nagyon jól használható segédeszköz, illetőleg háttéranyag minden szóképzéssel foglalkozó nyelvész számára.

T. SOMOGYI MAGDA